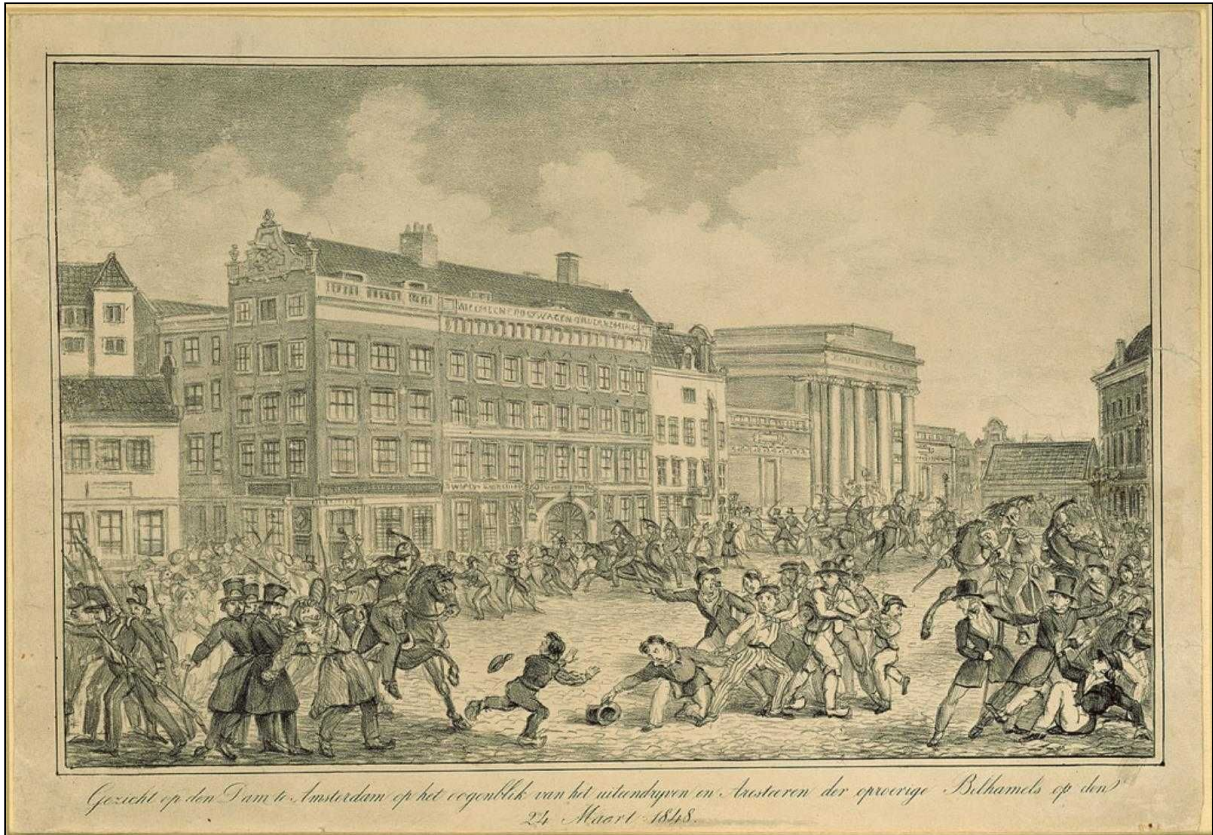

De nobele taak der staatkundige oppositie

*Radicale journalisten rond het
Revolutiejaar in Nederland, 1844-1848*

Faculteit der Letteren
Bachelorscriptie Geschiedenis
Begeleider: Dr. Bart Zwegers

Sam Driessen
S4778669

Radboud Universiteit Nijmegen
15 juni 2019

Afbeelding op de voorpagina:

*Gezicht op den Dam te Amsterdam op het oogenblik van het uiteendryven en
Aresteeren der oproerige Belhamels op den 24 Maart 1848*

Maker: onbekend

Datum: 1848

10690 woorden

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Een Europese revolutie	5
Civil Society	6
Radicalisme in Nederland	6
I. De eerste breuken in de Restauratie-orde	9
De politieke situatie in Europa vanaf 1815	9
Politieke situatie in Nederland: een oligarchisch bestel	10
Liberalisme en de Belgische afscheiding van 1830	12
Economische situatie in de jaren 1840	14
II. Opkomst der oppositie, 1844-1847	17
Jean Henry Guillaume Boissevain (1817-1870)	17
Eillert Meeter (1818-1862)	20
Jan de Vries (1819-1855)	22
III. Reactie en reflectie: oppositie tijdens het Revolutiejaar	26
Lessen uit Parijs	26
Het Damoproer	29
Een nieuwe grondwet?	30
Conclusie	32
Bibliografie	34
Primaire bronnen	34
Literatuur	35
Websites	36
Illustraties	37

Inleiding

Op 24 maart 1848 werd Amsterdam opgeschrikt door een rusteloze menigte die al plunderend langs de grachten trok. De menigte organiseerde zich aanvankelijk rond twaalf uur op de Dam, waar enkele duizenden werklozen bijeen zouden zijn gekomen om de burgemeester om werk te vragen. Het initiatief was afkomstig van de Vereeniging tot Zedelijke Beschaving der Arbeidende Klasse, met de intentie - en hoop onder de deelnemers - om de belangen en de toestand van de arbeiders te behartigen en te verbeteren. Het plan liep uiteindelijk uit op een klein aantal berovingen van juweliers. Precies een maand eerder had zich in Parijs een revolutie voltrokken. De koning zag zich genooddaakt het land en zijn troon achter te laten, zijn paleis werd geplunderd en de Tweede Republiek werd door een aantal republikeinse journalisten uitgeroepen. De situatie in Nederland bleef, zeker in vergelijking met Parijs en vervolgens Berlijn, relatief rustig. Desondanks zag koning Willem II geen andere uitweg: om dezelfde perikelen te voorkomen, verklaarde hij zichzelf liberaal en stelde hij een commissie onder leiding van Johan Rudolf Thorbecke samen die zich zou buigen over de grondwetsherziening. Vanaf 1848 zou Nederland de weg van een constitutionele monarchie volgen, die op den duur ruimte zou geven aan meer democratische invloed.

Een van de vragen die historici zich de afgelopen decennia hebben gesteld, is waarom de liberale ‘revolutie’¹ in Nederland *wel* kon slagen. Het grootste en meest bekende werk dat het revolutiejaar van 1848 in Nederland behandelt, is dat van Johan Boogman. De omslag van het autocratische bewind naar een moderne liberale (census) democratie, en daarmee het succes van de liberale oppositie, is volgens hem te danken aan de onzekerheid van koning Willem II.² Siep Stuurman stelt daarentegen dat het *beeld* van een revolutionaire dreiging in plaats van werkelijke revolutionaire perikelen leidend was: de angst die als gevolg van dit beeld ontstond, werd volgens hem uitgebuit door de liberale oppositie.³ Naast het werk van Boogman is er echter vrij weinig aandacht geweest voor radicalisme en de Nederlandse ervaring met de revoluties elders. In 1991 schrijft Stuurman dat

the existing historiography tends to underplay the revolutionary overtones of the political crisis and there is no sustained analysis of the interconnection between the

¹ Niet alle historici zijn het erover eens dat Nederland een revolutie kende. Siep Stuurman stelt namelijk dat Nederland geen ‘revolutionary course of reform’ kende, terwijl Niek van Sas de grondwetswijziging juist kenmerkt als een revolutie. Zie hiervoor Siep Stuurman, “Revolutionary Reform in the Netherlands”, *European History Quarterly* 21 (1991) 445-480, aldaar 465-469; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (2004) 478.

² J. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (1978), 63.

³ Stuurman, “1848: Revolutionary Reform in the Netherlands”, 446 en 469.

process of decision-making at The Hague, the broader movement of opinion in the country, and the rhythm of European politics.⁴

Stuurman besteedt zelf echter geen aandacht aan deze ‘revolutionary overtones’ of de manier waarop de liberalen de angst voor de revolutie naar eigen hand zetten. Zijn aandacht gaat voornamelijk uit naar een vergelijking met Engeland en Frankrijk, waarmee hij het karakter van Nederland tracht te bepalen. Hij concludeert dat Nederland niet tot een Frans of Brits ‘model’ te schikken valt. In plaats daarvan moeten we 1848 in het licht van een langer proces van staatsvorming in Nederland zien.⁵

Een Europese revolutie

De meeste literatuur over 1848 waardeert het revolutiejaar als een ‘revolutionair moment’ in de Europese geschiedenis. Recente studies wijzen ook op het Europese karakter van deze revoluties. Mike Rapport stelt bijvoorbeeld dat, ‘the revolutions were also genuinely European, in the sense that they arose across the continent’, en dat ook landen als Rusland en Groot-Brittannië, waar de revolutie niet uitbrak, op de een of andere manier getroffen werden door de politieke opschuddingen elders.⁶ Ook ziet hij een gedeelde ideologie tegen het conservatieve bestel, maar wel met daarbinnen ruimte voor nationale varianten van het liberalisme.⁷ Er bestaat echter debat over de vraag of de revoluties van 1848 gekarakteriseerd kunnen worden als een ‘Europese’ revolutie. Zo meent Charles Pouthas dat de revoluties niets gemeenschappelijks hadden, met uitzondering van hun naam. Hartmut Pogge von Strandmann keert zich tegen deze stelling en meent dat de 1848-revoluties ‘the most international of all ... and thus by definition European’ waren. Wel relateert Strandmann het idee van de Europese revoluties enigszins door te stellen dat de gemeenschappelijke ideologische aspecten en de praktische uitwerkingen daarvan per land in intensiteit, omvang en concrete invulling verschilden.⁸ Ook Richard Evans meent dat ondanks de verschillende revolutionaire uitkomsten, waarin hij Frankrijk als unicum ziet, de revoluties van 1848 gezien kunnen worden ‘as equally, general international force’.⁹

Het meest recente en Nederlandstalige werk over de revoluties van 1848 is het werk van Geerten Waling. In zijn proefschrift zoomt Waling in op *civil society* van zowel Parijs als Berlijn. Hierbij analyseert hij de politieke clubs die na de Februarirevolutie werden gevormd in een zogenaamd ‘moment van gekte’.¹⁰ Waling kijkt onder meer naar de politieke verwachtingen die

⁴ Stuurman, “1848: Revolutionary Reform in the Netherlands”, 446.

⁵ Ibid., 470-471.

⁶ M. Rapport, *1848: Year of Revolution* (2010) xi.

⁷ Ibid., 407-410.

⁸ H.P. von Strandmann, “1848-1849: A European Revolution?” in: Richard J. Evans (red.), *The Revolutions in Europe, 1848-1849* (Oxford University Press, 2002) 1-8, aldaar 2-3, 8.

⁹ R.J.W. Evans, “Liberalism, Nationalism, and the Coming of the Revolution” in: idem, *The Revolutions in Europe, 1848-1849* (Oxford University Press, 2002) 9-26, aldaar 20.

¹⁰ Met een ‘moment van gekte’ wordt een korte periode bedoeld waarin burgerparticipatie een hoge, revolutionaire vlucht neemt. In zo’n periode ‘lijkt alles mogelijk’, aldus Waling, in G. Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie: democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Vantilt 2016) aldaar 41-42.

revolutionairen hadden in de nieuwe politiek omstandigheden en hoe zij hieraan vormgaven. Interessant zijn de bevindingen die ons iets vertellen over de percepties van ‘het volk’ en ideeën over representatie en politieke legitimiteit. Daarmee kreeg ‘het politieke’ immers een nieuwe betekenis: deze moest de wil van het volk, de *volonté générale*, uitdragen. Hun visies op democratische participatie en vertegenwoordiging vonden weerklank in de door hen opgerichte politieke clubs en politieke bladen.

Civil Society

Civil society is een concept dat in de jaren 1980 en 1990 aandacht wist te (her)winnen onder met name sociaal-historici. De aanleiding voor deze vernieuwde aandacht was de veranderende politieke situatie in Oost-Europa. Historici probeerden deze politieke veranderingen te duiden aan de hand van civil society: waarom slaagden sommige landen er wel in een succesvolle transitie van een autocratisch naar democratisch te volbrengen, en andere niet? En waarom zijn pluriforme democratieën relatief stabiel gebleven?¹¹ Diezelfde vraag duikt op in het onderzoek naar 1848: waarom lukte het Nederland wel, en hoe kan het dat Frankrijk uiteindelijk, ondanks alle democratische experimenten in de clubs, het keizerschap omarmde? Sindsdien bestaat er debat over de relatie tussen het bestaan van een sterke civil society enerzijds en het ontstaan van een sterke democratie anderzijds. Sigrid Roßteutscher ontkent dat er een causaliteit tussen beide bestaat. Zij stelt dat civil society niet *leidt* tot een bepaalde politieke cultuur, maar dat civil society zelf een *reflectie* vormt van de dominante cultuur in een bepaalde omgeving.¹² Deze cultuur wordt vervolgens door het maatschappelijk middenveld, bijvoorbeeld in de vorm van pamfletten, kranten, petitieën en andere politieke geschriften, uitgedragen en verspreid.

Radicalisme in Nederland

De bestaande, en met name de recente historiografie heeft dus weinig oog gehad voor het radicalisme in Nederland. Wellicht is dit te danken aan de manier waarop het revolutiejaar in Nederland geëindigd is. Door Nederland enkel te beschouwen vanuit het perspectief van de revolutionaire *uitkomst*, die succesvol en zonder bloedvergieten geschiedde, wordt de revolutionaire *situatie* ondergewaardeerd.¹³ Van de oppositiebeweging zijn het vooral de liberalen onder leiding van Thorbecke geweest die aandacht hebben gekregen in de historiografie. Eén van de weinige maar daarom niet minder

¹¹ J. R. Morris, “Introduction” in: Graeme Morton, Boudien de Vries en Robert John Morris (red.), *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe* (2006) 1-16, aldaar 1.

¹² Zie Sigrid Roßteutscher, “Advocate or reflection? Associations and political culture”, *Political Studies* 50:3 (2002) 514-528, aldaar 515.

¹³ Dit onderscheid wordt door Charles Tilly gemaakt, in C. Tilly, *European Revolutions, 1492-1992* (1996) 10-16.

belangrijke werken dat zich op het radicalisme richt, is dat van Jacques Giele. Hij beschrijft enkele radicalen die zich roerden in Amsterdam.¹⁴ Omdat het boek grotendeels naar journalist is ingedeeld, wordt de link met de revoluties van 1848 of een breder Nederlands perspectief nauwelijks gelegd. Een comparatieve analyse, bijvoorbeeld tussen de verschillende ideologieën van de radicalen in Nederland of Europa, vergt de nodige aandacht binnen de geschiedschrijving.

Een eerste maar onvolledige stap werd hiertoe gezet door Marinus Robijns. Zijn dissertatie beperkt zich niet tot Amsterdam, maar behandelt tevens de radicale journalisten Eillert Meeter en Adriaan van Bevervoorde en de opkomst van de radicale beweging in Groningen. Daarnaast plaatst Robijns de ideeën van deze radicalen in een breder geografisch en historisch perspectief door deze te herleiden naar de Verlichting, de Franse revolutie en de Patriottenbeweging.¹⁵ Hoewel Robijns aandacht besteedt aan de contacten tussen Meeter en de Belgische en Franse republikeinen, ontbreekt een analyse van de impact die de revolutie in Frankrijk had op de radicalen in Nederland.¹⁶

Door de afwezigheid van een dergelijke vergelijking is het lastig om de plaats van Nederland binnen de ‘Europese revoluties’ van 1848 te bepalen. Zoals eerder opgemerkt was het Stuurman die hiertoe een poging deed, maar vanwege de onzichtbaarheid van de radicale oppositie in zijn werk is deze plaatsbepaling onvolledig. Dit onderzoek richt zich dan ook op de vraag in hoeverre de ideeën die radicale journalisten verkondigden het succes van het Revolutiejaar in Nederland kunnen verklaren. De voornaamste aandacht zal uitgaan naar de ideeën die deze tak van de oppositiebeweging aanhing, de manier waarop deze werd(en) uitgedragen, en de invloed die de gebeurtenissen in Parijs hadden op hun denkbeelden. Wat waren hun eisen? Wat was hun doelgroep, en hoe dachten de radicalen deze te bereiken? En kan hun politieke visie ons wat vertellen over de veranderende betekenis van ‘politiek’ rond het kanteljaar 1848?

Om deze vragen te beantwoorden zal veelvuldig gebruik worden gemaakt van journalistieke geschriften uit de periode 1844-1848. De keuze voor dit type bronnen komt voort uit Roßteuschers bewering dat dit type een reflectie vormt van een politieke cultuur. De geschriften betreffen de werken van respectievelijk Jean Henry Guillaume Boissevain, Eillert Meeter, Jan de Vries en Adriaan van Bevervoorde. Bij de selectie van de genoemde radicalen is er enerzijds gelet op de (digitale) beschikbaarheid van het bronmateriaal, en anderzijds op hun aanwezigheid in de bestaande literatuur. Daarbij moet worden vermeld dat er van de meest bekende journalist, Van Bevervoorde, relatief weinig gedigitaliseerd is. Om die reden krijgt deze minder aandacht in dit onderzoek. De overige journalisten zijn gekozen op basis van hun journalistieke aanwezigheid in de maatschappij en de

¹⁴ J. Giele, *De pen in aanslag. 1848: het revolutiejaar in Nederland* (1968).

¹⁵ M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) aldaar 3-26.

¹⁶ *Ibid.*, 147-148.

hoeveelheid gedigitaliseerde werken.¹⁷ Daarnaast, maar in mindere mate dan de hierboven genoemde journalisten, zullen de *Arnhemsche courant* en *Groninger courant* worden geraadpleegd. Deze ultra-liberale kranten stonden in contact met de journalisten en vertolkten een vergelijkbaar - al zij het op een minder 'volks' wijze - de sentimenten die er in (radicaal-) liberale kringen heersten.

In het eerste hoofdstuk zal de historische context worden beschreven. Welke sociale en politieke trends op lange en middellange termijn zien we in Nederland, en hoe verhouden deze zich tot Europa? In het tweede hoofdstuk zullen dan ook de eerste radicalen aan het woord komen. Nu de sociale en politieke context bekend is, wordt het eenvoudiger om de agitatie tegen het politieke systeem te interpreteren en te begrijpen. Ten slotte zal het derde hoofdstuk zich buigen over de invloed van de Februarirevolutie op het Nederlandse radicalisme. Hoe reageerden deze journalisten op de nieuwsberichten uit het buitenland? Identificeerden de radicalen zich met de Franse broeders op de barricades, of moesten zij hier niets van weten?

¹⁷ Op basis van de reeds bestaande literatuur is vastgesteld of een journalist voldoende populariteit genoot onder de bevolking.

I. De eerste breuken in de Restauratie-orde

De politieke situatie in Europa vanaf 1815

Als reactie op het uitbundige en uiteindelijk destructieve verenigingsleven tijdens de Franse revolutie van 1789-1795 werd er, onder leiding van het Directoire in 1795, een repressief beleid gevoerd om revolutionaire perikelen te voorkomen.¹⁸ Dit beleid werd enkele jaren later door Napoleon voortgezet en vastgelegd in de *Code pénal*. De Franse expansiepolitiek die onder Napoleon werd voortgezet, leidde ertoe dat de *Code* ook in de veroverde gebieden, waaronder ‘Nederland’, dat in 1810 bij het Franse keizerrijk werd ingelijfd, werd ingevoerd.

Het Congres van Wenen dat in 1815 het post-Napoleontische Europa diende vorm te geven had als voornaamste doel Europa terug te brengen naar haar pre-revolutionaire tijdperk. Tijdens het congres poogden de grootmachten, de ‘vredebrenners’, hun belangen veilig te stellen om tegelijkertijd een nieuwe dreiging vanuit het revolutionaire Frankrijk te voorkomen.¹⁹ De ideeën die de Franse revolutie had voortgebracht en verspreid, en dan met name volkssoevereiniteit en democratie, werden door de grootmachten als antithesen gezien van sociale orde en stabiliteit. Deze laatste twee werden volgens Metternich belichaamd door de monarchie. Democratie was voor Metternich ‘a principle of dissolution, of decomposition [which] tends to separate men.’²⁰ Om het verval van orde en stabiliteit in Europa te voorkomen diende een nieuwe, homogene internationale orde gecreëerd te worden. Toenemende verschillen tussen de grootmachten werden in 1815 gezien als een bedreiging voor die orde, en dat was pijnlijk duidelijk geworden na de coalitie- en Napoleontische oorlogen die voortvloeiden uit de revolutie van 1789. Deze nadruk op internationale orde kan worden gezien als opmerkelijk, aangezien gezaghebbers tot dan toe geen aandacht hadden gehad voor de samenhang tussen binnenlandse politiek en internationale relaties. Op die manier werd de nationale inrichting van een staat tot zaak gemaakt van de gehele internationale gemeenschap.²¹

Het statenstelsel dat met het Congres van Wenen werd geconsolideerd bestond in de eerste helft van de negentiende eeuw uit twee soorten politieke systemen.²² Enerzijds kende Europa constitutionele monarchieën, waar de monarchale macht middels een grondwet aan banden werd

¹⁸ Waling, 1848. *Clubkoorts en revolutie*, 47.

¹⁹ C. Hobson, “Reaction, Revolution and Empire: The Nineteenth Century” in: idem (red.), *The Rise of Democracy* (Edinburgh 2015) 106-139, aldaar 110.

²⁰ Hobson, “Reaction, Revolution and Empire”, 113.

²¹ *Ibid.*, 114-115.

²² De Zwitserse kantons en de Duitse staten van Frankfurt, Hamburg, Bremen en Lübeck vormen vanwege hun republikeinse karakter een uitzondering.

gelegd en die de scheiding van machten ('trias politica') en ten slotte burgerrechten garandeerde. In tegenstelling tot de voornamelijk West-Europese staten, kenden die van Oost- en Zuid-Europa absolute monarchieën, welke geen grondwettelijke bescherming boden aan hun onderdanen.²³ Deze tegenstelling is echter grotendeels theoretisch, aangezien de scheidslijnen in de praktijk niet zo helder waren dan bovenstaande doet vermoeden. Hoewel de regerende vorsten binnen constitutionele monarchieën *de jure* gebonden waren aan een grondwet, vallen de praktische uitwerkingen hiervan te relativiseren. De vorst was nog altijd het - niet louter symbolische - hoofd van de staat, bezat de uitvoerende macht en had de bevoegdheid om zijn ministers te benoemen en te ontslaan naar diens welgevallen. Daarnaast boden de diverse Europese grondwetten de burger geen garantie voor de bescherming van zijn rechten. Vrijheden zoals die van meningsuiting, pers, religie en vereniging werden niet zelden, zo zal verderop blijken, door (lokale) overheden ontkend.²⁴

Met het oog op de in Wenen vastgestelde doelstellingen bleef de *Code pénal* in veel monarchieën waaronder Nederland tijdens de Restauratieperiode (1815-1848) gehandhaafd. Diverse vormen van organisatie en vereniging van meer dan twintig personen, waaronder verenigingsvormen van politieke aard, maar ook die van religieuze en literaire genootschappen, werden zonder tussenkomst van de overheid verboden.²⁵ De angst voor nieuw revolutionair geweld die binnen de conservatieve elite heerste laat zich het best duiden aan de hand van wat destijds onder het begrip 'politiek' werd verstaan. Tot 1840 zou 'politiek' worden geassocieerd met 'partijzucht en conflicten, gevaarlijke zaken in een tijd waarin harmonie als hoogste maatschappelijke deugd werd gezien', met als gevolg dat eenieder die zich op dit 'ondeugdelijke' terrein begaf te maken kreeg met de overheid.²⁶ In de schaduw van het verleden waren orde en rust vanaf 'Wenen' de prioriteiten waarop Europese monarchieën hun beleid baseerden.

Politieke situatie in Nederland: een oligarchisch bestel

De tijd vanaf het Congres van Wenen tot aan de grondwetsherziening van 1848 kan voor het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden veelal worden gezien als een periode van strijd tussen het oude en het nieuwe. De ideologieën die de Franse revolutie en vervolgens Napoleon over het continent verspreidden vonden ook hun weg naar de Republiek. Met name het liberalisme, met zijn nadruk op vrijheid en gelijkheid, vond weerklank onder de intellectuelen uit de middenklasse. Tegelijkertijd zag het nieuwe regime de noodzaak zich te verweren tegen alles wat revolutionair leek. Deze tegenstelling

²³ J. Sperber, *The European Revolutions, 1848-1851* (2e editie, 2005) 56-58.

²⁴ Sperber, *The European Revolutions*, 57.

²⁵ Waling, *1848. Clubkoorts en revolutie*, 47; Joseph-François-Claude Carnot, "Section VII. Des associations ou réunions illicites" in: idem, *Commentaire sur le code pénal* (1836) 768-778 aldaar 768.

²⁶ M. Janse, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (2007) 13.

van oud en nieuw vond zijn uiting in de gezagscrisis van 1828-1830 en de Belgische afscheiding die daarop volgde.

Tot aan de gezagscrisis van 1828-1830 manifesteerde het constitutioneel-koningschap van Willem I zich als een autoritair - maar verlicht - en centralistisch bestuur.²⁷ Willem kan, in de woorden van Remieg Aerts, het best worden verwoord als een ‘landsvader’ die op zijn staat en bevolking paste zoals een vader waakte over zijn huis en gezin. Het bewaren van orde en stabiliteit, alsmede de ‘huishouding’ van economische en financiële zaken, waren de voornaamste taken die Willem als soeverein vorst op zich nam.²⁸ Zijn voornaamste ‘projecten’ besloegen de culturele-mentale sfeer, waarmee Willem de nationalisering van de (voor een groot deel nieuwe) bevolking middels onderwijs, taal en godsdienstpolitiek poogde te volbrengen. Waar hij volgens Niek van Sas echter geen aandacht aan schonk, was de toenemende roep om liberale hervormingen van het bestuur.²⁹ De weigering van Willem om hier enig gehoor aan te geven zou desastreuze gevolgen hebben voor zijn project.

Het politiek systeem van Nederland laat zich het best duiden als een oligarchie waarbinnen een bestuurscultuur heerste van nepotisme, patronage en vormen van cliëntelisme.³⁰ Zo stond Willem als vorst in het centrum van netwerken en contacten, contacten die hij eigennuttig een positie kon toewijzen in het staatsapparaat.³¹ Niet bekwaamheid, maar het bezit van kennis, familiebanden en de daarmee samenhangende status werden als de belangrijkste criteria gezien waarop politici en ambtenaren werden gekozen. Hierdoor bleven zowel de nationale als lokale besturen in handen van een kleine groep vooraanstaande families, met als gevolg dat zich een grote kloof voordeed tussen het politiek centrum en de samenleving - een aspect dat vooral rond het Revolutiejaar maar ook tijdens de eerdere gezagscrisis tot mikpunt werd gemaakt door de liberale oppositie.³²

Dit brengt mij tot het volgende punt: verkiezingen. Het politieke systeem dat na 1815 werd ingevoerd was zoals gezegd een samensmelting van oud en nieuw - of, om met Jan Drentje te spreken, een typisch voorbeeld van ‘persistence of the old regime’. De grondwet van 1813, met Karel Gijsbert van Hogendorp als architect, had precies dat beoogd: een nieuw Nederland dat zich zou aansluiten bij de oude Bourgondische traditie waarin de standen, de adel en een soevereine vorst het land dienden te

²⁷ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 414.

²⁸ R. Aerts, “Een staat in verbouwing. Van Republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1750-1848” in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 15-103, aldaar 80-81.

²⁹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 407.

³⁰ Jan Drentje, “Thorbecke Revisited. De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek”, *Low Countries Historical Review* 126:4 (2011) 3-28, aldaar 11-12; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 417-418.

³¹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 417.

³² Aerts, “Een staat in verbouwing”, 105; Drentje, “Thorbecke Revisited”, 12-15.

leiden en diens vrijheid moesten beschermen.³³ Deze gedachte komt het sterkst tot uiting in de manier waarop het nieuwe tweekamerstelsel werd gekozen. De samenstelling van de Tweede Kamer werd volgens traditionele, uit het *Ancien Régime* afkomstige gebruiken bepaald. Hoewel dit orgaan het enige representatieve onderdeel vormde van het systeem, werden leden via een gecompliceerd systeem gekozen door de Provinciale Staten.³⁴ Hierdoor had het systeem op het eerste gezicht een sterk gesloten en oligarchisch karakter. De Eerste Kamer werd daarentegen direct door de koning benoemd. Hier hadden vooral leden van de adelstand en notabelen zitting.³⁵

Het gevolg van dit alles was een politieke bestuurscultuur die boven alles een erg informeel karakter had. Jan Drentje noemt als logisch gevolg van deze informaliteit dat geheimhouding, het verbieden van kritische publicaties, de juridische vervolgingen van journalisten en beïnvloeding van verkiezingen door de gouverneurs veel voorkomende fenomenen waren.³⁶ Dat er een op familiebanden en cliëntelisme rustende politieke mentaliteit bestond is echter niet heel vreemd. Het Koninkrijk had, net zoals de andere Europese staten die deel hadden genomen aan het Congres van Wenen, immers het doel om eenheid en stabiliteit te creëren en garanderen tegen een nieuwe golf van geweld of ‘terreur’ vanuit Frankrijk.³⁷ Debatten over het staatsbestel werden dus zwaar ondergeschikt gemaakt aan de bevordering van een nationaal ‘vaderlands gevoel’. En het was deze ondergeschiktheid die uiteindelijk zou culmineren in de ondermijning van de prioriteit waarop het politieke systeem sinds 1815 op gestoeld was: de bewaring van eenheid.

Liberalisme en de Belgische afscheiding van 1830

Een veelgehoorde misvatting is dat de Belgische afscheiding van 1830 het resultaat was van toenemende tegenstellingen tussen de noordelijke en zuidelijke helft van het Koninkrijk. Zowel Remieg Aerts als Van Sas wijzen echter op de steeds luider wordende kritiek vanuit liberale hoek op de informele, paternalistische en bovendien ondoorzichtige bestuursstijl van Willem I die vanuit beide kampen hoorbaar was.³⁸ Daarbij moet worden opgemerkt dat anti-gouvernementele geluiden zich niet louter beperkten tot de Lage Landen; ook Frankrijk werd datzelfde jaar geconfronteerd met een liberale, maar ook sociaal-revolutionaire en radicale democratische oppositie tegen de

³³ Aerts, “Een staat in verbouwing”, 66.

³⁴ De Provinciale Staten werden op hun beurt weer gekozen door de afzonderlijke standen, de adel, de landerijen en de steden. De adel stemde direct voor haar representanten, terwijl de andere twee standen indirect stemden. De landerijen en steden kozen beide aparte kiescolleges, maar in tegenstelling tot die van de landerijen kozen de kiescolleges van de steden op hun beurt weer een voor het leven benoemde Stedelijke Raad, welke de leden van de Provinciale Staten kozen.

³⁵ Stuurman, “1848: Revolutionary Reform in the Netherlands”, 447-448.

³⁶ Drentje, “Thorbecke Revisited”, 12-13.

³⁷ Sperber, *The European Revolutions*, 74.

³⁸ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 432-433; zie ook Van Sas’ analyse van drie liberale opiniebladen van rond 1830, aldaar 438-450; Aerts, “Een staat in verbouwing”, 88-90.

Restauratiemonarchie van de Bourbons.³⁹ Waar Willem I in Nederland aan de macht bleef, zien we in Frankrijk de abdicatie van Charles-Philippe X ten gunste van ‘burgerkoning’ Louis-Philippe.

De liberale oppositie in het Zuiden kenmerkte zich in de eerste plaats door haar jonge en romantische karakter. Aanvankelijk hadden deze liberalen geen nationale afscheiding voor ogen, maar streeden zij in hun opiniebladen voor persvrijheid en onderwijs. Een tweede groep die zich achtergesteld voelde, de katholieken, sloot zich rond 1828 bij de liberale oppositie aan.⁴⁰ In het Noorden klonk tevens (maar in mindere mate) een roep om hervormingen, maar deze betroffen vooral grondwettelijke aanpassingen die gericht waren op de liberalisering van politieke verhoudingen, zoals de instelling van ministeriële verantwoordelijkheid en meer toezicht vanuit de Kamer op de overheidsfinanciën.⁴¹ De noordelijke oppositie die voornamelijk in Amsterdam gevestigd was richtte zich daarnaast en meer dan haar zuidelijke burens op de rol van de politiek op economisch terrein. In contrast met Willems paternalistische beleid, diende de overheid volgens hen zich zo min mogelijk met de levens van haar burgers te bemoeien; hervorming en bezuiniging was de leus waaronder noordelijke liberalen oppositie voerden.⁴² Ondanks de gedeelde (en verdeelde) oppositie in Noord en Zuid ontstond er in de loop van 1830 een toenemende tegenstelling tussen de twee delen van het Koninkrijk. Deze werd aangewakkerd door de zuidelijke oppositiebladen die het beleid van de koning begonnen te associëren met het Noorden.⁴³ Gevoed door de romantiek en het nationalisme creëerden en versterkten deze bladen een vijandbeeld van het Noorden om hun strijd voor ‘vrijheid’ te legitimeren, terwijl een aantal opiniebladen als reactie een defensief nationalisme aanwakkerden.⁴⁴ Opstandjes in Brussel op 25 augustus 1830 luidden een serie van conflicten tussen radicale burgerwachten en koninklijke ordetroepen in, die uiteindelijk zouden leiden tot de scheiding van het Verenigd Koninkrijk.⁴⁵

Interessanter dan de strijd die hierop volgde, is de stemming die op lange termijn door de zogenaamde ‘volhardingspolitiek’ van Willem I in Nederland ontstond. Boogman vat deze stemming samen als een ‘onmiskkenbare identiteitscrisis’ die getekend werd door ‘onzekerheid, halfslachtigheid, malaise en . . . defaitisme’.⁴⁶ Deze crisis dient - wederom - te worden beschouwd in het licht van het Congres van Wenen. Vanaf grofweg 1750 deed er in de Republiek het idee voor dat de gouden dagen van de Republiek voorbij waren. De Republiek had niet langer hetzelfde aanzien op het internationale

³⁹ Zie Robijns, *Radicalen in Nederland*, 34-39.

⁴⁰ Aerts, “Een staat in verbouwing”, 88-89.

⁴¹ Ibid., 90; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 451-454.

⁴² Zie bijv. het citaat van de Amsterdammer C.A. den Tex in Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 430-431; Robijns, *Radicalen in Nederland*, 74.

⁴³ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 438; Aerts, “Een staat in verbouwing”, 91.

⁴⁴ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 451.

⁴⁵ Voor de concrete beschrijving van de gebeurtenissen, zie bijvoorbeeld Aerts, “Een staat in verbouwing”, 88-96.

⁴⁶ Boogman, *Rondom 1848*, 9.

toneel als voorheen. Als antwoord op dit vervaldiscours werd gebiedsuitbreiding naar het zuiden voorgesteld. De jaren die vanaf 1815 volgden boden dan ook hoop en optimisme: Nederland kon in de toekomst wellicht een grote economische rol gaan spelen - en dit toekomstbeeld werd tenietgedaan met de Belgische onafhankelijkheidsverklaring op 4 oktober 1830.⁴⁷

Op korte termijn werd deze crisis dankzij de volhardingspolitiek van de koning enigszins ingeperkt. Als reactie op de Belgische onafhankelijkheidsverklaring besloot Willem aanvankelijk de reactie van de Weense vredebrengers te anticiperen in de hoop dat zij ‘de schepping van 1815’ zouden veiligstellen. Deze hoop vervloog echter al snel toen bleek dat Frankrijk en Engeland het Noorden niet zouden steunen in de strijd tegen het opstandige Zuiden. Hierop besloot Willem toenadering te zoeken tot de meer conservatieve grootmachten: Rusland, Oostenrijk en Pruisen. De persvrijheid werd ingeperkt en iedere vorm van kritiek op het politiek bestel leidde tot vervolging op grond van smaad en laster. Desalniettemin had Willems politiek een positief effect: tegen de achtergrond van de Belgische onafhankelijkheidsstrijd en het door de pers aangewakkerde nationalisme, leidde zijn conservatieve volhardingspolitiek tot eenheid en een tijdelijk afscheid van de liberale kritiek. Liberalisme zou tot 1840 worden geassocieerd met de opstandige Belgen en dus de vijand.⁴⁸

Economische situatie in de jaren 1840

De afwending van het liberalisme bleek echter niet definitief. Om de revoluties die eind jaren 1840 te verklaren, zijn de zojuist besproken lange termijnfactoren zoals institutionele tekortkomingen en opkomende ideologieën wellicht noodzakelijke maar onvoldoende voorwaarden. Helge Berger en Mark Spoerer wijzen terecht op het belang van de directe economische factoren die de voedingsbodem boden voor het losbreken van de revoluties in 1848.⁴⁹ Om die reden zal hieronder de economische situatie in zowel Europa als Nederland worden geschetst, om vervolgens over te gaan op de geschriften van radicale journalisten die op de economische problemen reageerden.

Op lange termijn kunnen we allereerst een bevolkingsgroei vaststellen van 0.5 tot 1.0 per jaar sinds het begin van de negentiende eeuw.⁵⁰ Deze toename zou in de jaren 1840 grote (indirecte) gevolgen hebben voor de economische situatie van zowel de lagere als de middenklassen in Europa.⁵¹ De bevolkingstoename leidde tot urbanisatie, met als gevolg dat de competitie onder werknemers een daling in lonen en werkloosheid veroorzaakte. Hierbij moet worden opgemerkt dat de huishoudens uit

⁴⁷ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 405-407; Aerts, “Een staat in verbouwing”, 94; Boogman, *Rondom 1848*, 10.

⁴⁸ Aerts, “Een staat in verbouwing”, 95-101.

⁴⁹ Helge Berger en Mark Spoerer, “Economic Crises and the European Revolutions of 1848”, *The Journal of Economic History* 61:2 (2001) 293-326.

⁵⁰ Sperber, *The European Revolutions*, 23; P. Stearns, *1848: The Revolutionary Tide in Europe* (New York 1974) 28.

⁵¹ Aangezien de ‘middenklasse’ allesbehalve homogeen was, wordt de term in zijn meervoud gehanteerd.

de lagere klassen twee derde tot drie vierde van hun inkomen besteedden aan voedselproducten.⁵² Deze situatie werd vervolgens verergerd met de aardappelcrisis van 1845 en de daaropvolgende *price shock* van 1846-1847.⁵³ Overall in Europa stegen de graanprijzen als gevolg van mislukte oogsten, waardoor het overgrote deel van het inkomen werd besteed aan voedsel. Dit leidde echter niet tot een grootschalige hongersnood; de geslaagde oogsten van 1847 brachten de voedselprijzen weer omlaag. Desondanks bracht de price shock een economische depressie opgang die pas in 1848 voelbaar werd. Omdat burgers tijdens de crisis spaarzaam met hun inkomen omgingen, zagen fabrikanten hun inkomsten dalen en werden ze genoodzaakt hun investeringen te minderen, de lonen te verlagen en hun werknemers te ontslaan. De werkloosheid die hierop volgde werd pas later merkbaar, aangezien het hierboven beschreven proces zich niet onmiddellijk voltrok.⁵⁴

Het waren echter niet de (werkloze) arbeiders, maar segmenten uit de middenklasse - de 'nieuwe middenstand'⁵⁵ - die de revoluties van 1848 initiëerden. Segmenten, want het overgrote deel van de middenklasse legde geen claim op politieke rechten. Het deel waarvoor dit wel het geval was, betreft de 'professionelen' - juristen, advocaten, journalisten, docenten, etc. Zij hadden een universitaire opleiding genoten en kregen, evenals de andere delen van de bevolking, als gevolg van de crisis te maken met werkloosheid. Journalistiek, zo zal later blijken, was voor hen een mogelijke en soms zelfs noodzakelijke manier waarop zij enerzijds hun brood verdienden en anderzijds hun politieke visies naar buiten brachten.⁵⁶ Het cruciale verschil tussen de professionelen en de overige (sub-)klassen, is dat de eerstgenoemden geloofden dat zij - vanwege hun opleiding - competent genoeg waren om zich met politieke zaken bezig te houden.⁵⁷ Via hun opleiding claimden zij dus politieke rechten, maar deden dat middels uiteenlopende ideologieën.

De economische situatie in Nederland verschilde aanzienlijk van die in Frankrijk en Groot-Brittannië in de jaren veertig. In tegenstelling tot laatstgenoemden, bevond Nederland zich nog in een vroeg-kapitalistisch stadium. In plaats van industrialisatie waren de koloniale doorvoerhandel en stapelmarkt van grote betekenis, en was Nederland vooral nog een agrarisch land. Het bedrijfsleven zag er, zeker in vergelijking met Groot-Brittannië, bedroevend uit. Mede hierdoor was er van grootschalige urbanisatie nog een sprake; op veel plaatsen groeide de plattelandsbevolking sneller dan die van de steden. Deze achterstelling werd ook onder de bevolking opmerkt en toegeschreven aan het regeringsbeleid van de afgelopen decennia. In de jaren veertig werd dit beleid te bevoogdend en beschermend gevonden, en velen keerden zich nu tegen de accijns- en patentbelastingen die volgens

⁵² Berger en Spoerer, "Economic Crises", 296.

⁵³ Ibid., 295.

⁵⁴ Ibid., 295-305; Stearns, *The Revolutionary Tide*, 28-33; Sperber, *The European Revolutions*, 23, 109-112.

⁵⁵ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 66.

⁵⁶ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 64-66.

⁵⁷ Stearns, *The Revolutionary Tide*, 36-45.

hen armoede in de hand werkten.⁵⁸ Hoewel de economische situatie dus anders was dan in Frankrijk, waar de revolutie uiteindelijk losbarstte, zien we desondanks een vergelijkbare armoedige context. Deze situatie werd verergerd door de hiervoor besproken volhardingspolitiek van Willem I. Eind jaren dertig bleek dat Willems politiek waarschijnlijk meer dan 350 miljoen gulden (ongeveer veertig procent van het jaarlijkse staatsbudget) had gekost, en dat de staat op leningen draaide. Dit leidde er eind 1839 toe dat de Kamer het vertrouwen in de regering opzegde en de begroting voor het volgende jaar verwierp. Willem zag zich eerder al genoodzaakt om zijn volhardingspolitiek te staken, en met een gedwongen aanvulling op de Grondwet, die de Staten-Generaal meer controle zou geven op de overheidsuitgaven, zag hij af van het koningschap ten gunste van zijn zoon, Willem II.⁵⁹

De financiële malaise was echter niet geweken; na 1840 zou de staatsschuld nog verder toenemen, de staat bevond zich in 1844 op de rand van faillissement, en de situatie onder de (stedelijke) bevolking was er niet beter op geworden. Dit voedde volgens Aerts de constatering dat er wat moest veranderen, en tegelijk de vraag hoe het bestel veranderd diende te worden.⁶⁰ Zoals hierboven is aangegeven, vond er rond 1840 als het ware een verandering plaats in de politieke cultuur: de discussie omtrent de grondwetsherziening kwam bovenaan de agenda te staan.⁶¹ Weliswaar vond er een dergelijke herziening plaats in datzelfde jaar, maar deze bleek niet voldoende. In de jaren 1840-1848 zou het debat worden voortgezet. Dit debat reikte echter verder dan de politieke arena. Volgens Van Sas gaf het Negenmannenvoorstel van 10 december 1844 aanleiding tot ‘het mobiliseren en tot op zekere hoogte organiseren van de publieke opinie - het volk achter de kiezers’, waarmee uiteindelijk het klimaat werd gecreëerd waarin ‘1848’ mogelijk werd.⁶² Dat deze mobilisering aansloeg, blijkt uit de petitiebeweging van datzelfde jaar waarin 122 petitities en 4520 handtekeningen werden verzameld.⁶³ Wat Van Sas echter niet vermeld, is dat er een eerdere poging was ondernomen die veel gehoor vond onder de bevolking.

⁵⁸ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 52-57.

⁵⁹ Aerts, “Een staat in verbouwing”, 102.

⁶⁰ Aerts, “Een staat in verbouwing”, 104; Stuurman, “1848: Revolutionary Reform”, 450.

⁶¹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 471.

⁶² *Ibid.*, 471-472

⁶³ Stuurman, “1848: Revolutionary Reform”, 451.

II. Opkomst der oppositie, 1844-1847

Jean Henry Guillaume Boissevain (1817-1870)

Deze eerdere poging werd ondernomen door de ‘uiterst linkse’ liberaal Jean Henry Guillaume Boissevain, wie rond 1847 medewerker zou worden van de uiterst liberale *Arnhemsche courant*.⁶⁴ Met zijn brochure reageerde Boissevain op de sociaaleconomische problemen waarin het land zich in 1844 bevond en in het bijzonder op de zogenaamde ‘Monsterwet’, welke de staat van faillissement moest redden door een vrijwillige lening van 150 miljoen gulden tegen drie procent rente aan te gaan.⁶⁵ Dit wetsvoorstel stuitte op veel kritiek vanuit de maatschappij, waarvan Boissevain een van de meest populaire woordvoerders was. Aangezien de brochure dateert van begin 1844, markeert deze dus een eerdere onderneming ter beïnvloeding van de bevolking. Dat de brochure aansloeg bij de bevolking blijkt alleen al uit het feit dat er spoedig na de eerste uitgave een tweede druk werd uitgebracht.⁶⁶

De liberaal sprak zich in zijn geheel uit tegen de ‘uitputting, kwijning, [en het] verval in alle takken van het staatkundig en maatschappelijk leven, waaruit een diep verval van den nationalen geest is voortgevloeid.’ Dit verval is volgens de liberaal terug te leiden tot de grondwet van 1814. Van Hoogendorp, zo stelt Boissevain, ‘trachtte zoo veel mogelijk alle verouderde, deels vergetene en versletene vormen der voormalige federatieve republiek weder op te rakelen, en de nieuwe staat van zaken aangenaam te maken aan de provinciale aristocratie’, met als gevolg dat ‘eener hechte, met den tijd overeenkomstige constitutie, in welke het volkselement de grootste kracht behoort te zijn’ ontbrak. Het volk was ‘alle regtstreeksch aandeel in het bestuur van zijne belangen . . . ontzegd’.⁶⁷

In eerste instantie lijkt het erop dat hij de toestand van de jaren veertig aan de aristocratie verwijt. Maar verderop meent hij dat de aristocratie geen betekenisvolle rol speelde in het Koninkrijk. Deze zou tot ‘slaafsche dienares der kroon [zijn] verlaagd’.⁶⁸ Was de sociaaleconomische situatie waarin Nederland zich verkeerde te danken aan het beleid van de koning? Robijns stelt dat Boissevain een tegenstander van de Oranjes was, wat hij concludeert uit de vele verwijzingen naar de

⁶⁴ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 161; voor meer informatie over J.H.G. Boissevain, zie “Boissevain, Jean Henry Guillaume (1817-1870)”, *Huygens ING*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/boissev> (geraadpleegd op 27 mei 2019).

⁶⁵ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 161.

⁶⁶ In het voorwoord meldt Boissevain: ‘Meer bijval, dan ik had durven verwachten, is aan dit geschrift geschonken; binnen weinige dagen werd de eerste oplage uitverkocht, en deze tweede noodzakelijk.’

⁶⁷ Jean Henry Guillaume Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders bij de maatregelen der regering te doen over? Een woord, aan allen die het wél meenen met den Staat* (Arnhem, 1844) 4.

⁶⁸ Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 5.

patriottentijd die in de brochure worden gemaakt.⁶⁹ Hoewel de redenering van Robijns logisch is, vraagt deze stelling mijns inziens om enige relativering. Zo laat Boissevain zich niet expliciet negatief uit over koning Willem II. In plaats van de koning openlijk te beschuldigen vergelijkt hij diens vader met de Franse regering en stelt hij vervolgens dat ‘men zorge dat, ten gevolge van angstig vastklemmen aan versletene inrigtingen [het staatsbestel en de constitutie], de tegenwoordige regering niet met die van Lodewijk XVI op eene lijn worde gesteld!’.⁷⁰ Of Boissevain hiermee een waarschuwing plaatste aan het adres van Willem II is niet duidelijk, maar de vergelijking met het revolutionaire Frankrijk lijkt dat wel te impliceren. Desalniettemin moet zijn al dan niet bestaande aversie tegen de Oranjes niet worden overdreven.

Als antwoord op de financiële en constitutionele problemen, met de laatste de oorzaak van de eerste, pleitte de ultra-linkse liberaal in zijn brochure voor rechtstreekse verkiezingen, de ontbinding van de provinciën en een sterke vermindering van de staatsuitgaven.⁷¹ Zijn voorstel tot bezuiniging wordt aan de hand van berekeningen en argumenten concreet uitgewerkt.⁷² Aan de eerste twee voorstellen geeft hij echter geen concrete invulling. Wie mocht er stemmen? En wie kon zichzelf verkiesbaar stellen?

Volgens de liberaal kon de bevolking, welke de kern van de natie is en die van alle invloed op de regering beroofd is, niet bij de koning terecht, omdat deze omringd werd door conservatieve raadsleden die niets aan het huidige staatsbestel wilden wijzigen.⁷³ Nee, stelt Boissevain, ‘enkel ‘bij het volk, en bij het volk alléén is hulp te wachten’.⁷⁴ Hier dienen twee zaken te worden opgemerkt. Ten eerste lijkt Boissevain Willem II hier niets te verwijten, maar zijn de ministers schuldig vanwege hun terughoudendheid. Maar ook de volksvertegenwoordiging blijkt schuldig: in de Tweede Kamer vindt men volgens de liberaal ‘noch de volhardende ijver der overtuiging, noch het zelfvertrouwen, verwekt door de goedkeuring der natie, noch de stoutmoedigheid der beginselen, noch het vuur van den hartstogt’, gevolgd door de constatering, ‘zoo lang wij geene ware vertegenwoordiging des volks hebben, niet door provinciale coterien maar door de *kern der natie zelve* benoemd, zullen diezelfde oorzaken en diezelfde gevolgen blijven bestaan.’⁷⁵ Hieruit valt op te maken welke eigenschappen een ‘ware’ volksvertegenwoordiger diende te bezitten volgens Boissevain. Hij diende onder meer *goedkeuring* te hebben van de natie en bepaalde ideeën (beginselen) te verkondigen. En die ideeën moesten dus, volgens zijn redenering, overeenkomen met de wensen van de natie. Een goede of ‘echte’ volksvertegenwoordiging diende de wil van de natie te belichamen.

⁶⁹ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 163.

⁷⁰ Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 5-6.

⁷¹ *Ibid.*, 5-7.

⁷² Voor de concrete invulling van zijn voorstel tot bezuiniging, zie *ibid.*, 23-44.

⁷³ *Ibid.*, 8.

⁷⁴ *Ibid.*, 48.

⁷⁵ *Ibid.*, 10.

Het tweede punt dat moet worden opgemerkt, is dat Boissevain nadrukkelijk spreekt van ‘het volk’ dat de ‘kern van de natie’ betreft. Het volk maakt dus *deel uit* van de natie, maar staat daar niet gelijk aan. De vraag die hieruit volgt, is wie of wat ‘het volk’ dan is. Een passage die hierop antwoord lijkt te geven is de volgende: ‘Staatkundige partijen bestaan er in Nederland niet in den waren zin des woords; standen, die eene magt in den staat vormen bestaan er niet . . . en het volk, de middelklasse (bourgeoisie) begint eerst uit zijne sluimering te ontwaken.’⁷⁶ Boissevain lijkt hier te suggereren dat het volk gelijk staat aan de bourgeoisie of de middenklasse, en dat enkel van de bourgeoisie hulp valt te verwachten.

Dit wordt duidelijker wanneer hij verderop spreekt over de ontbinding van het staatse leger en de opzet van burgermilities. ‘Geef alle burgers,’ zo stelt hij, ‘zonder onderscheid, zonder loting, zonder aanzien van persoon . . . de wapenen in handen, maar sluit de *proletarii* uit.’⁷⁷ Door burgermilities in het leven te roepen hoopte Boissevain enerzijds de uitgaven van de staat en daarmee de belastingen drastisch te verminderen en anderzijds ‘de blijk van de ijdelheid dat wij ons als koninkrijk boven ons standpunt hebben verheven’ tegen te gaan.⁷⁸ De burgermilities zouden ter verdediging van het land dienen door ‘een militairen, ridderlijken geest bij de natie’ te verwekken. We zien hier dat de liberaal een antwoord probeert te formuleren op de identiteitscrisis waarin Nederland zich destijds bevond. Na het verlies van België kon Nederland zich geen internationale machtspolitiek meer permitteren. De rol die voor Nederland was weggelegd, en waarbij Boissevain zich lijkt neer te leggen, betrof die van een kleine natie die ‘bij eene botsing der groote mogendheden van het vaste land . . . terstond den magtigste bondgenoot [zou] verwerven [die de strijd] te lande zijne en onze taak [zou] uitvechten’, terwijl Nederland zijn bondgenoot op zee zou ondersteunen.⁷⁹

Hierboven bleek al dat Boissevain enkel heil zag bij de bourgeoisie en dat hij deze klasse zag als ‘het volk’. Uit bovenstaande blijkt bovendien dat hij *alle burgers* tot de militie rekende, terwijl de armste laag van de bevolking, het proletariaat, moest worden uitgesloten. We kunnen concluderen dat Boissevain de middenklasse tot ‘het volk’ rekende, maar tegelijk een onderscheid maakte tussen ‘het volk’ en ‘burgers’. Hieruit volgt dat hij ‘het volk’ als *onderdeel* zag van de burgers, en dat de laagste klassen geen onderdeel konden uitmaken van beide.

Uitgaande van bovenstaande analyse valt te stellen dat hij een voorstander was van kiesrecht voor de middenklasse. De middenklasse werd door hem gelijk gesteld aan ‘het volk’, dus een volksvertegenwoordiging zou de middenklasse moeten vertegenwoordigen. Hiermee was Boissevain minder radicaal dan de journalist die enkele jaren later op het toneel zou verschijnen. Dit blijkt tevens uit de oproep die hij aan ‘het volk’ doet. Aan het eind stelt Boissevain nogmaals een hervorming te

⁷⁶ Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 8.

⁷⁷ *Ibid.*, 40-41.

⁷⁸ *Ibid.*, 40.

⁷⁹ Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 40.

wensen, maar ‘geene omwenteling’. Hij eist ‘hervorming door wettige middelen, zonder geweld en al de treurtooneelen daaraan verbonden’. Het volk hoefde de regering niet eens tegen te werken; wanneer iedere burger ‘lijdelijk te huis’ zou blijven, zou het voor de regering vanzelf onmogelijk worden om te kunnen bestaan. Want, zo stelt Boissevain, ‘iedere regering, ook de sterkste, heeft in zekere mate de medewerking der burgers noodig’.⁸⁰

Eillert Meeter (1818-1862)

Meeter kan worden gezien als de eerste Nederlander die een democratisch vertoog verkondigde in het land. De democratische denkbeelden die hij aanhing werden allereerst in Groningen uitgedragen. Dit is waar de radicale oppositie in Nederland begon. Meeter propageerde zijn ideeën aanvankelijk via zijn blad *De Tolk der Vrijheid*, dat in 1840 werd uitgebracht. Omdat zijn visie enkele jaren later in *De Ooijevaar* wordt uitgeschreven, zou het te ver gaan om ook *De Tolk* te behandelen. Wat echter van belang is, is dat Meeter zich

in deze jaren oriënteerde op de democratische beweging in het buitenland. Zo zou hij contact hebben gehad met radicalen in België en Frankrijk, welke mogelijk van invloed zijn geweest op Meeters denkbeelden. Niet alleen in het buitenland had Meeter zijn contacten. Ook in de ‘onderwereld’ had de journalist bronnen die hem informeerden over zaken betreffende het Koninklijke hofleven. Deze kwamen hem goed van pas bij het redigeren van *De Ooijevaar*, welke op 13 oktober 1844 het licht zag.⁸¹

Meeter toonde zich vanaf het begin een tegenstander van het koningshuis. Deze trend zette hij voort in *De Ooijevaar*, hoewel hij regelmatig een zekere ambivalente houding had tegenover Willem II. Zo zou deze ‘aan de begeerte des volks’ willen voldoen, maar wordt hij naarmate de raadsvergaderingen voortduren door zijn raadslieden beïnvloed.⁸² Ook zag hij in de koning het symbool van eendracht. Het volk moest zich ‘eendragtig om den troon’ scharen en tot zijn vorst wenden, want de vorst ‘kan en mag niet doof zijn voor uwen jammerkreet’.⁸³ Daarentegen noemde Meeter het koningschap een ‘onnuttige en onnoodige instelling’ dat door het ‘werkende gedeelte des volks’ moet worden betaald.⁸⁴

⁸⁰ Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders*, 54-55.

⁸¹ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 93-108, 170-171.

⁸² E. Meeter, *De Ooijevaar* (2 maart 1845) 1.

⁸³ Meeter, *De Ooijevaar* (10 mei 1845) 3.

⁸⁴ Meeter, *De Ooijevaar* (27 juli 1845) 4.

Meeter hekelde niet alleen het Nederlandse vorstenhuis; hij had in zijn geheel kritiek op ‘zulke zotte instellingen’ waarvan de vernietiging ‘eene zeer wenschelijke taak zoude zijn’. In de plaats van een koninkrijk geeft Meeter toe liever een republiek te zien. Voor de bloei van welvaart dient men naar de ‘republiek der Vereenigde Staten’ te kijken, waar de burger niet door belastingen wordt uitgemolken.⁸⁵ Opvallend is dat Meeter zijn artikelen die over staatsinrichting gaan doorgaans op de voorpagina publiceerde. Het artikel dat het koningschap bekritiseert staat echter in het midden van het blad, weggemoffeld tussen de andere rubrieken. Dit wekt de indruk dat Meeter wel degelijk republikeins was en slechts de schijn wilde wekken dat niet te zijn, mogelijk om vervolgingen te voorkomen.

De journalist streed met zijn blad tegen de grondwet van 1815. Deze beschouwde Meeter als dé oorzaak van de financiële toestand. De grondwet had het staatsbeheer mogelijk gemaakt dat volgens hem verantwoordelijk was voor de grote schuldenlast waar de staat in verkeerde, met als gevolg dat de burger nu grote sommen geld moest afdragen. De belastingopbrengsten kwamen volgens Meeter niet goed terecht; het geld zou door de ‘tiranniserende aristocratie’ worden gebruikt ter zelfverrijking, terwijl de burger ‘soms geen kans ziet aan [zijn] echtgenoot of aan [zijn] kroost het noodige voedsel te verschaffen’.⁸⁶ Een herziening van de grondwet diende volgens Meeter te leiden tot rechtstreekse verkiezingen, de vereenvoudiging van de staatshuishouding, de vermindering van belastingen, gelijkstelling van *iedereen* voor de wet, en ten slotte de vernietiging van ‘het nepotismus’ en de domheid die door verraad en familie-intrigue de weg boden naar ‘lucratieve betrekkingen’.⁸⁷

De radicale journalist zag hier een rol weggelegd voor de wat hij ‘staatkundige oppositie-bladen’ noemt. Meeter benadrukte dat de staatkundige oppositie zich enkel en alleen bezighoudt met het verkondigen van de waarheid waarmee bestaande gebreken aan het licht worden gebracht. ‘Schelden op de vorst en op de Regering’ en ‘complotten smeden tegen de veiligheid van troon en staat, in plaats van die te verdedigen’ zag hij daarentegen als schaamtevol.⁸⁸ Oppositie voeren was aldus Meeter een nobele taak, want hiermee vervulden zij hun taak als ‘Tolk zijner Landgenooten en Medeburgers’.⁸⁹ Met andere woorden: de bladen die zij schreven en verspreidden functioneerden als een soort substitutie van de volkswil. Daarmee zag Meeter zichzelf als een vervanging van de officiële volksvertegenwoordigers: ‘Moed en volharding in de edele taak die wij ons zelve hebben opgelegd, om, wel is waar, als ongeroepen en onbezoldigde, doch daarentegen als onomkoopbare en onbaatzuchtige volksvertegenwoordigers op te treden.’⁹⁰ De huidige parlementariërs zouden hun plicht

⁸⁵ Meeter, *De Ooijevaar* (27 juli, 1845) 4.

⁸⁶ Ibid., 1; Meeter, *De Ooijevaar* (1 juni, 1845) 1.

⁸⁷ Meeter, *De Ooijevaar* (27 juli, 1845) 1.

⁸⁸ Meeter, *De Ooijevaar* (26 april, 1845) 1.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

verzaken het algemeen belang te dienen, beschermen en bevorderen. Sterker nog: zij zouden de Nederlandse bevolking onderdrukken.⁹¹

De rol die Meeter zichzelf en andere oppositie-journalisten toekende valt te vergelijken met die van politieke clubs die enkele jaren later in Parijs zouden worden opgericht. Deze clubs werden volgens Waling gezien als ‘de uitwerking van het oordeel van het volk’ en als ‘het woord van de massa’s’.⁹² Een groot verschil is echter dat het organisatorische aspect, dat in Parijs zo sterk aanwezig was, in Nederland grotendeels ontbrak. Wel begon er een zekere drang tot vereniging te ontstaan. Het weldenkende en vaderlandslievende gedeelte van het volk diende zich, zoals eerder gemeld, te verenigen rond de troon, om zich zo met ‘alle middelen die de wet veroorlooft’ door ‘eendragt in denken en doen’ te kunnen verlossen van ‘hare vijanden’.⁹³ Enkel wettelijke middelen waren dus toegestaan. Elders geeft Meeter bovendien aan geen oproer te willen, want het streven van de oppositie is enkel om op een wettige wijze datgene te verkrijgen wat zowel de wens als de behoefte van de natie is.⁹⁴

Jan de Vries (1819-1855)

Op 4 augustus 1847 verscheen de eerste uitgave van *De Hydra*. De auteur van het blad was Jan de Vries, een uit Amsterdam afkomstige radicale journalist die via zijn blad de sociale opvattingen van gelijkdenkenden propageerde en daarmee aan populariteit wist te winnen onder het volk.⁹⁵ Het blad kwam tot stand als een reactie op het destijds spelende Kamerdebat over de vrijheid van de drukpers die aan banden dreigde te worden gelegd.⁹⁶ In Amsterdam werkte De Vries nauw

samen met de Vereeniging tot Zedelijke Beschaving der Arbeidende Klasse, die in de herfst van 1847 zou zijn opgericht door de Duitsers Christiaan Gödecke en Johann Balthasar Dohl.⁹⁷ De Vries vormde hierin geen uitzondering: meerdere journalisten, zoals Petrus de Vos en Adriaan van Bevervoorde,

⁹¹ Meeter, *De Ooijevaar* (8 juni 1845) 1; Meeter, *De Ooijevaar* (30 maart 1845), 1; Meeter, *De Ooijevaar* (10 mei 1845) 2.

⁹² Waling, *Clubkoorts en revolutie*, 73.

⁹³ Meeter, *De Ooijevaar* (9 maart 1845) 1-2.

⁹⁴ Meeter, *De Ooijevaar* (27 juli 1845) 1.

⁹⁵ Giele, *De pen in aanslag*, 55.

⁹⁶ J. de Vries, *De Hydra* (4 augustus 1847) 1-2.

⁹⁷ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) 42-43.

werkten samen of stonden op zijn minst in contact met de Vereniging.⁹⁸ Van deze journalisten mag De Vries worden beschouwd als een van de hoogopgeleiden die door de crisis zijn toekomst niet zeker was.

De Hydra stond als metafoor voor de regering en waarschijnlijk de volksvertegenwoordiging die niet naar de 'stem des volks' luisterden en als gevolg daarvan het land zou verkwanselen. In de derde uitgave worden de ministers zelfs afgebeeld als 'de vijanden van hun Vaderland'.⁹⁹ Tegenover de Hydra staat Hercules, in wie we het Nederlandse volk moeten zien: 'Volk van Nederland! herkent gij in den krachtige uw eigenbeeld niet. Altijd waart gij moedig, altijd bezaat gij kracht.'¹⁰⁰ Het volk draagt een 'knods' met daarop de tekst 'oppositie, tegenstand!'. Woorden die volgens De Vries moeten worden gelezen als 'de teekenen des tijds'.¹⁰¹ Deze oppositie diende volgens de journalist geen bloed te vergieten. Het uiterlijke doel was om de Hydra ertoe te bewegen 'billijk te zijn en onze regten te beschermen en onze vrijheid te eerbiedigen'. Maar, eindigt De Vries, mocht dat niet lukken, dan zou het woord 'oppositie' plaatsmaken voor 'de wraak van een tot het uiterste gedreven volk!'.¹⁰² In 1847 zien we dus al de voortekenen van het Revolutiejaar, maar om het doel te bereiken werd geweld als middel wel degelijk geschuwd, maar niet uitgesloten.

Van een gewelddadige opstand moest De Vries niets weten: 'Opstand, een algemeene opstand. Met geweld, met de wapenen in hand, hen verjaagd en verdreven, die ons onderdrukken ... Neen, dat in eeuwigheid niet!'¹⁰³ Hij attendeerde het volk er vervolgens op dat het niet meer is wat het tijdens de Opstand tegen Spanje was; een opstand zou dwaasheid en ijdel zijn voor de natie, want de bevolking is 'belagchelijk en laf geworden'.¹⁰⁴ Het was aan de bevolking om de koning via verzoekschriften te vragen om ministers die een grondwetsherziening ter harte namen. Deze verzoekschriften dienden van deur tot deur te gaan om zo een duidelijk *statement* te maken: met voldoende handtekeningen zou de regering 'den wil der Natie' niet langer kunnen negeren.¹⁰⁵ Dit was voor veel liberalen een manier om voor hun geringe draagvlak in de Kamer te compenseren.¹⁰⁶

De Vries verlangde boven alles naar een belastingverlaging middels een herziening van de grondwet. De huidige grondwet was volgens hem de oorzaak voor de armoede en hoge belastingdruk - de 'noodeloze geldverspilling' - op de bevolking, en diende enkel als 'middel ter onzer onderdrukking in de handen van onzer onderdrukkers'. Door zijn nadruk op de vermindering van de

⁹⁸ Giele, *De pen in aanslag*, 43-47, 55.

⁹⁹ De Vries, *De Hydra* (18 augustus 1847) 3.

¹⁰⁰ De Vries, *De Hydra* (4 augustus 1847) 1.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ De Vries, *De Hydra* (11 augustus 1847) 2-3.

¹⁰⁴ De Vries, *De Hydra* (6 oktober 1847) 2.

¹⁰⁵ De Vries, *De Hydra* (1 september 1847) 3.

¹⁰⁶ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 474.

belastingdruk lijkt De Vries in tegenstelling tot de andere journalisten zich meer betrokken bij de lagere klassen. Dit kan volgens Giele worden verklaard door De Vries' bekendheid met de sociale problemen onder het Amsterdamse proletariaat.¹⁰⁷ Door een nieuwe grondwet in te voeren, zou er een minder duur regeringsstelsel tot stand komen dat minder geld kwijt is aan de 'hoogere Staatsbeambten'.¹⁰⁸ De Vries keerde zich dus expliciet tegen de ministers en volksvertegenwoordigers, wie hij 'domkoppen' en 'onbekwame nulliteiten' noemt en vervangen dienden te worden door 'eerlijke, verlichte en vrijzinnige Ministers'.¹⁰⁹

Een goede volksvertegenwoordiging diende volgens De Vries de belangen van de natie te behartigen en zichzelf dan ook bewust zijn van die plicht. Ook moest een volksvertegenwoordiger luisteren naar 'de stem des volks'. Hierin kunnen we het revolutionaire idee van een algemene volkswil of *volonté générale* zien.¹¹⁰ Indirect claimt De Vries hiermee zélf namens 'het volk' te spreken, aangezien De Vries middels zijn blad invulling geeft aan 'de stem des volks'. Dit idee zou het volgende jaar in Parijs een onmiskenbare rol gaan spelen, wanneer diverse clubs worden opgericht en zich, vergelijkbaar met wat De Vries eerder deed, gaan presenteren als de 'stem van het volk'.¹¹¹

Opvallend is dat evenals bij Boissevain de koning niet tot de schuldige partij wordt gerekend. De koning wordt eerder tot slachtoffer gemaakt, aangezien De Vries stelt dat het volk ('ons') *door* de Hydra vervreemd raakt van de koning. Dit blijkt onder meer uit de volgende passage: 'Uw Koning, hetzij uit walging van den staat der zaken ... hetzij hij de onmogelijkheid heeft ingezien, van ooit nog uit dien maalstroom te geraken, waain zijne trouwlooze raadslieden hem gesleept hebben...' ¹¹² Dat neemt niet weg dat Willem II in De Vries' ogen een aantal gebreken vertoonde, wat blijkt uit een fictieve aan de koning gerichte brief waarin hij de koning bekritiseert voor zijn afstandige houding ten opzichte van het volk.¹¹³ De reden voor de breuk tussen de vorst en het volk rekent De Vries wederom zijn ministers aan, die 'vele zaken voor U verborgen houden, die waren dezelve U bekend, niet zouden plaats grijpen'. Hij had dus wel degelijk vertrouwen in de koning, mits hij inderdaad zou worden bedrogen door zijn ministers. Maar dat vertrouwen kon niet voor eeuwig duren, want 'al is de Nederlandsche Natie geduldig en langmoedig zonder voorbeeld, eindelijk heeft ook die langmoedigheid en dat geduld een einde, en dan, Sire! zal dat Volk ... U haten.'¹¹⁴

Vergelijkbaar met Boissevain maakt De Vries onderscheid tussen 'het volk' en andere klassen, en ziet hij de middenklasse als 'de kern der natie'. Een verschil tussen beide is hun opvatting

¹⁰⁷ Giele, *De pen in aanslag*, 64.

¹⁰⁸ De Vries, *De Hydra* (29 september 1847) 1; De Vries, *De Hydra* (6 oktober, 1847) 1.

¹⁰⁹ De Vries, *De Hydra* (11 augustus 1847) 3; De Vries, *De Hydra* (18 augustus, 1847) 3-4.

¹¹⁰ De Vries, *De Hydra* (29 september 1847) 1; De Vries, *De Hydra* (6 oktober, 1847) 2.

¹¹¹ Waling, *Clubkoorts en revolutie*, 99-100.

¹¹² De Vries, *De Hydra* (18 augustus 1847) 2-3.

¹¹³ De Vries, *De Hydra* (1 september 1847) 1-2; zie ook De Vries, *De Hydra* (6 oktober, 1847) 2.

¹¹⁴ De Vries, *De Hydra* (1 september 1847) 2.

van 'het volk'. Leek Boissevain het volk nog gelijk te stellen aan de middenklasse en de laagste klassen daarvan uit te sluiten, De Vries ziet enkel de lagere klassen als het volk. De 'burgerstand', te vergelijken met Boissevains *bourgeoisie*, wordt door De Vries als onwetend en passief beschouwd. Deze 'laat zich door de kapitalisten uitzuigen' en 'begrijpt niets van den gang der zaken, en tracht ook niets van denzelfden te begrijpen, hij wil zich niet overtuigen'.¹¹⁵ Dit laatste lijkt erop te wijzen dat De Vries zijn hoop begint te verliezen. Hij verwijt de natie niet naar de oppositie te willen luisteren: 'de Natie slaapt en sluimert en is te traag, te ontzenuwd, te onverschillig om uit die sluimering te ontwaken.'¹¹⁶ Dit beeld van een passieve bevolking die maar niet tot actie wil overgaan komt overeen met de aanname van Berger en Spoerer dat 'people who face starvation are physically weak and focused on survival. It is only after they have regained their physical forces and digested their recent trauma that they start to (re)act politically.'¹¹⁷ Het Nederlandse volk bevond zich mogelijk nog in het eerste stadium, maar dat zou begin 1848 veranderen.

¹¹⁵ De Vries, *De Hydra* (18 augustus, 1847) 3.

¹¹⁶ De Vries, *De Hydra* (6 oktober 1847) 2.

¹¹⁷ Berger en Spoerer, "Economic Crises", 303.

III. Reactie en reflectie: oppositie tijdens het Revolutiejaar

De gebeurtenissen die zich op 24 februari in de Franse hoofdstad afspeelden bleven niet onopgemerkt. Niet voor niets wordt aan Parijs het label ‘epicentrum van de Europese omwentelingen’ toegekend. De Franse revolutie stond Europa nog vers in het geheugen, en de angst voor een herhaling van de ‘Terreur’ werd sterker naarmate duidelijk werd dat deze revolutie niet tot Frankrijk beperkt bleef.¹¹⁸ Dit blijkt uit de vele couranten en dagbladen die hun lezerspubliek informeerden over de dagelijkse ontwikkelingen die in Frankrijk plaatsvonden. De ultra-liberale *Arnhemsche Courant*, waar Boissevain inmiddels als redactielid werkte, deelde haar lezers op 29 februari mede: ‘De orde in Parijs is, wat in verscheiden jaren geene plaats gehad had, dezer dagen op eene zeer ernstige wijze gestoord,’ gevolgd door de opmerking dat beide partijen, ‘ministeriëlen en oppositie’, daaraan schuldig zijn. De eerste groep krijgt het verwijt dat ze de *banquettes* op een oneerlijke, selectieve manier verboden heeft, waaraan Parijs ‘het storten van bloed en tranen’ te danken heeft. De oppositie wordt daarentegen verweten dat ze volksberoering boven *wettelijke middelen* verkozen heeft. ‘Waarom zelf niet de maatregelen voorgesteld, die het ministerie terughield? Dit was het wettig terrein der oppositie’. De schrijver laat hiermee zien dat hij het oneens is met het geweld dat zich die dagen voltrokken had. Bovendien en opmerkelijk genoeg roept hij enige steun uit voor het optreden van de ministers, wie volgens hem zowel het recht als de plicht hadden om de orde te herstellen. Echter, ‘wanneer zij het sein der hervorming gegeven hadden’, hadden zowel het ontstaan van de oppositie als het bloedvergieten voorkomen kunnen worden.¹¹⁹

Lessen uit Parijs

De Februarirevolutie vormde voor een aantal schrijvers aanleiding om ‘Lessen uit Parijs’ te trekken. Deze korte artikelen verschenen onder meer in de *Groninger* en de *Arnhemsche Couranten*.¹²⁰ De schrijvers van deze artikelen uitten kritiek op elkaar, want *wie* moesten er ‘lessen trekken’ uit hetgeen er in Parijs afspeelde? De *Groninger Courant* meende dat zowel *regeringen*, in meervoud dus, als zij, ‘die door stand, geleerdheid, opvoeding of andere gaven, invloed op hunne medeburgers hebben, en dien invloed uitoefenen’ een aantal zaken dienden op te steken. De belangrijkste zijnde dat het volk

¹¹⁸ Stuurman, “1848: Revolutionary Reform in the Netherlands”, 469; Sperber, *The European Revolutions*, 122-123.

¹¹⁹ *Arnhemsche Courant* (29 februari 1848).

¹²⁰ *Groninger Courant* (3 maart 1848); *Arnhemsche Courant* (11 maart 1848).

gemakkelijk aan te zetten is tot oproer, maar dat de gevolgen van dien niet te voorspellen zijn. Deze gevolgen, meldt de courant, ‘komen voor de rekening van hen, die dat volk tot beweging aanzetten’.¹²¹ Dit doet de schrijver besluiten dat een verbetering ‘nimmer *door* het volk’ tot stand mag worden gebracht. Bovendien geeft hij, zo lijkt het, raad aan de regering om spoedig over te gaan tot een grondwetswijziging, want ‘waar de Regering geen klem heeft, wordt het gepeupel de baas ... en de gevolgen zijn rampen zonder tal’.¹²² Eenzelfde houding vinden we bij de *Arnhemsche Courant*, waar de schrijver reageert op een in het *Handelsblad* verschenen artikel dat de oppositie aandringt om ‘lessen uit Parijs’ te trekken.¹²³ De *Courant* is duidelijk en keert zich fel tegen het *Handelsblad*: niet de oppositie, de vertegenwoordiging en al zeker niet het volk dienen van Parijs te leren. Tegen de regering van het volk, die niets van ‘de grieven weet’ en deze niet heeft verbeterd, maar zich wel bewust is van de lasten die ze op het volk legt, ‘moge men zeggen: *neem lessen uit Parijs*’.¹²⁴ Beide kranten keren zich dus tegen de regering, maar lijken een tegengestelde positie in te nemen wanneer het gaat over het volk. De *Arnhemsche* betuigt eerder steun voor de bevolking, terwijl de *Groninger* voor het volk geen rol ziet weggelegd in de totstandkoming van een grondwetsherziening.

Ook De Vries zag zich gedwongen uit te spreken over de revolutie in Parijs. Opvallend is dat hij een stuk radicaler is dan voorheen: het is de schuld van de *vorsten*. Zij vergaten om naar ‘den wil des Volks’ te luisteren, en nu het te laat is, ‘sidderen zij op hunne troonen’.¹²⁵ Hij spreekt van *vorsten*, waardoor hij een Europees perspectief op de revolutie lijkt te hanteren. Dat blijkt tevens uit een latere uitgave van zijn blad, waarin hij spreekt van ‘een omwentelingsgeest’ die ‘geheel Europa in rep en roer’ brengt en alle volken zal treffen.¹²⁶ Wat Frankrijk betreft, is het ‘eenig en alleen’ de schuld van Lodewijk Filips, Guizot en zijn ‘consorten’.¹²⁷ De handelingen van de laatste twee, en in ‘consorten’ moeten we hier ‘ministers’ lezen, hebben er volgens de journalist toe geleid dat Lodewijk zijn troon moest afstaan.¹²⁸ De Vries spreekt vervolgens lovend over het Franse volk, welk volgens hem bestaat uit ‘waardige en verhevene mannen’ die zich hebben onderscheiden door ‘moed, vermetelheid en grootmoedigheid’.¹²⁹

Van een gewelddadige opstand wilde hij wat Nederland betreft echter niets weten. Een hervorming moest ‘op eene wettige en geoorloofde wijze’ gerealiseerd worden.¹³⁰ Een eerste stap hiertoe zette hijzelf, samen met Adriaan van Bevervoorde, met de oprichting van de Democratische

¹²¹ *Groninger Courant* (3 maart 1848).

¹²² Ibid.

¹²³ *Arnhemsche Courant* (11 maart 1848).

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ De Vries, *De Hydra* (15 maart 1848) 1.

¹²⁶ De Vries, *De Hydra* (7 juni 1848) 2.

¹²⁷ De Vries, *De Hydra* (15 maart 1848) 1

¹²⁸ Ibid., 3.

¹²⁹ Ibid., 1.

¹³⁰ De Vries, *De Hydra* (29 maart 1848) 2-3; De Vries, *De Hydra* (5 april 1848) 2.

Vereeniging. Middels deze vereniging, die gebaseerd was op de hoofdvereniging in Brussel, wilde De Vries de volksklasse organiseren zodat de rechten en belangen van de volksklasse verdedigd en, indien noodzakelijk, geëist konden worden.¹³¹ Dit idee, hoewel het lastig van de grond kwam,¹³² kan worden gezien als het begin van een single-issue beweging, waarvan er diverse werden opgericht vanaf de jaren veertig.¹³³

Het is echter opmerkelijk dat de oprichters gebruikmaakten van het woord ‘democratische’. Democratie werd destijds, zelfs door de radicale *Arnheemsche Courant*, gekoppeld aan despotisme en de chaos van de Franse revolutie, en werd gezien als scheldwoord.¹³⁴ De Vries meende daarentegen dat het stond voor ‘het gevoel, het besef van de regten en belangen des Volks’.¹³⁵ Dat hij er desondanks gebruik van maakte, laat zich ten dele verklaren aan de hand van De Vries’ populistisch wordende vertoog.¹³⁶ Voorheen drukte De Vries zijn visie niet expliciet uit als ‘de wil van het volk’, maar in de dagen na de Februarirevolutie schrijft hij: ‘Hoort, Koning en Ministers! naar de stem des Volks. Deselve staat uitgedrukt in een onzer geachtste oppositiebladen; wij vertolken dezelve - hoort!’ Zijn populisme blijkt verder uit de sterke antithese die hij creëert tussen de ‘schuldige’, ‘misdadige’ en op eigenbelang uitziende ministers enerzijds en het ‘verlichte’ en ‘arme’ volk anderzijds.¹³⁷

In Nederland lijkt De Vries zich enkel tegen de ministers te keren. Deze zijn volgens hem ‘nog schuldiger ... dan een Guizot, dan een Duchatel’ omdat de ministers misbruik zouden maken van het Nederlandse volk. Zij zouden zelfs ‘moordtonelen van het Volk’ en de val van de troon riskeren zodat ze ‘eenige weken langer tot dien prijs Minister [kunnen] blijven’.¹³⁸ Wederom wordt de koning hier in een slachtofferrol geplaatst. Deze diende in De Vries’ ogen een kernpositie in te nemen als het ‘hoofd der hervormingsbeweging’, om zo ‘geen gelijk lot als dat van Lodewijk Philips te ondergaan’. Daarmee lijkt hij enige vrees voor het lot van de koning te tonen, welk in gevaar zou worden gebracht door de conservatieve houding van zijn ministers.¹³⁹

¹³¹ De Vries, *De Hydra* (22 maart 1848) 3; De Vries, *De Hydra* (28 juni 1848) 1.

¹³² Zo zou de eerste vergadering een aantal keer zijn geschorst uit angst voor justitie. Zie hiervoor De Vries, *De Hydra* (12 april 1848) 2-3; De Vries, *De Hydra* (3 mei 1848) 2.

¹³³ Janse, *De Afschaffers*, 12-13; Remieg Aerts, “Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox”, *Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010) 209-236, aldaar 228.

¹³⁴ Henk te Velde, “De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945”, *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 3-27, aldaar 9; Hobson, “Reaction, Revolution and Empire”, 107.

¹³⁵ De Vries, *De Hydra* (22 maart 1848) 3.

¹³⁶ Aangezien het te ver gaat om het debat omtrent de term ‘populisme’ weer te geven, wordt populisme hier bedoeld zoals ingevuld door Cas Mudde en Cristóbal Rovira Kaltwasser, namelijk als een tegenstelling tussen ‘het pure volk’ en de ‘corrupte elite’, waarbij de populist de vertolker is van de zogenaamde ‘volkswil’. In: C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser, “What is populism?” in: idem., *Populism: A Very Short Introduction* (2017) 3-20.

¹³⁷ De Vries, *De Hydra* (15 maart 1848) 1-2.

¹³⁸ Ibid., 2.

¹³⁹ Ibid., 3.

Het Damoproer

Precies een maand na de Februarirevolutie volgde in Nederland wat bekend zou worden als het Damoproer. Op vrijdagmiddag van 24 maart 1848 trok een opgewonde menigte langs de Amsterdamse grachten die onderweg juweliers beroofde en een aantal ruiten ingooide. Hoewel de toestand, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld Parijs en Berlijn, niet ‘revolutionair’ te noemen valt, maakte hetgeen er in de hoofdstad afspeelde veel indruk in het land. Er was zelfs sprake dat Amsterdam aan verschillende kanten in brand was gestoken door de oproerlingen.¹⁴⁰ Het oproer kon echter weinig steun vinden onder de Amsterdamse bevolking, wat blijkt uit de berichtgeving door de *Arnhemsche Courant*. Deze meldt dat zowel de lagere als middenklassen waaronder ‘alle studenten’ zich vrijwillig inzetten om ‘orde en vrede’ te bewaren.¹⁴¹

Na de Februarirevolutie zou men verwachten dat De Vries, wie zich een jaar geleden nog teleurgesteld toonde in de passiviteit van de Nederlandse bevolking,¹⁴² de ongeregelheden te Amsterdam zou aangrijpen om zijn eisen middels harde taal te presenteren aan het volk en de regering. Dit deed hij echter niet; in plaats van zich aan de zijde van de relschoppers te scharen, veroordeelde hij hen met grove woorden en prees hij het Nederlandse volk vanwege zijn ‘hechte band aan zijn Koning’.¹⁴³ Daarnaast en in tegenstelling tot het Franse volk, toonde het Nederlandse volk zich volgens De Vries ‘waarlijk groot’ wanneer het de rust en orde behield tijdens het Damoproer.¹⁴⁴

De relschoppers, daarentegen, worden ‘lage, ellendige wezens, zonder eer, zonder geweten’ genoemd, die enkel onrust stoken ‘met geen ander doel dan ... zich met het eigendom van anderen te verrijken, om te stelen’.¹⁴⁵ Volgens De Vries zijn deze ‘volksmenners’, die ‘zonder eer of geweten ... uw bloed roekeloos op het spel zetten’ niet te vertrouwen. Zodoende maken zij dan ook geen deel uit van ‘het Volk’, want ‘het Volk heeft getoond, dat orde en rust aan hetzelfde dierbaar waren’.¹⁴⁶

Wat De Vries vervolgens doet is opmerkelijk. In het vorige hoofdstuk werd er geattendeerd op het feit dat De Vries nauw verbonden was met de Vereeniging tot Zedelijke Beschaving der Arbeidende Klasse. Giele stelt bovendien dat ‘de revolutionaire elementen’ binnen die Vereniging een ‘niet te onderschatten bondgenoot’ in de journalist hadden gevonden.¹⁴⁷ De mensen die het Oproer hadden georganiseerd zouden leden zijn geweest van diezelfde Vereniging. Veel van hen, waaronder de oprichters, waren uit Duitsland afkomstige werklieden, die De Vries na het Oproer betitelt als

¹⁴⁰ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 17; *Arnhemsche Courant* (28 maart 1848).

¹⁴¹ *Arnhemsche Courant* (28 maart 1848).

¹⁴² Zie p. 22-23.

¹⁴³ De Vries, *De Hydra* (5 april 1848) 2.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 1.

¹⁴⁵ De Vries, *De Hydra* (29 maart 1848) 1.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 2-3; De Vries, *De Hydra* (5 april 1848) 1.

¹⁴⁷ Giele, *De pen in aanslag*, 55.

‘vreemdelingen, die hier gastvrij ontvangen waren, ja!’¹⁴⁸ ‘Al had het volk naar hen willen hooren’, vervolgt hij later, ‘door niemand zoude zijn verstaan geworden’. Het waren mannen die aldus De Vries onbekend zouden zijn geweest met ‘het Nederlandse volkskarakter’, want anders ‘zouden zij geweten hebben, dat de arbeidende klasse ... eenen afkeer koestert tegen vreemdelingen’.¹⁴⁹ De Vries’ sympathie voor de Vereniging blijkt in de nasleep van het Damoproer dus eerder *overschat* dan ‘onderschat’. Misschien maar goed ook, aangezien de drie oprichters op 9 juni werden veroordeeld tot de doodstraf.¹⁵⁰

Een nieuwe grondwet?

Naast de mogelijkheid dat De Vries zelf angstig was voor hetzelfde lot, kan ook de koning hierin een rol hebben gespeeld. Deze liet op 17 maart, dus nog voor het Damoproer, een commissie onder leiding van Thorbecke samenstellen die een nieuwe grondwet zou formuleren.¹⁵¹ Mogelijk gaf het signaal dat Willem ‘zeer liberaal was geworden’ de journalist hoop, waardoor hem een oproer niet meer noodzakelijk leek. Het initiatief van de koning leidde er volgens Van Sas dan ook toe dat de revolutiedreiging in zekere mate werd afgestoten.¹⁵²

De oppositie-journalisten, waaronder De Vries en zijn vriend en medepopulist Van Bevervoorde, kwamen echter bedrogen uit. Omwille van vervolgingen had Van Bevervoorde de pen enige tijd moeten neerleggen, maar zijn ‘onweerstaanbare kracht der heilige liefde tot het vaderland’ en het ‘gevoel van diep medelijden met het arme Volk’ zetten hem ertoe eind mei een brochure te publiceren met de titel ‘Verraad!’. Een ingekorte versie van het stuk verscheen enkele dagen later in *De Hydra*,¹⁵³ waaruit we mogen concluderen dat De Vries dezelfde opvattingen als zijn vriend deelde. Beide journalisten keerden zich hiermee tegen de liberale ministers De Kempenaer en Donker Curtius, welke in hun ogen de bevolking hadden voorgelogen en de liberale zaak hadden bedrogen.¹⁵⁴ Overall in Europa, stelt Van Bevervoorde, ‘handelen de regeringen op de wenken der volken [en] verkrijgen de volken wat zij wenschen ... Wat is hier gedaan, wat is hier verkregen?’¹⁵⁵ De Nederlandse regering had volgens hem juist nu krachtig moeten zijn, om aan ‘alle wisselvalligheden en gebeurtenissen’ die

¹⁴⁸ De Vries, *De Hydra* (12 april 1848) 2.

¹⁴⁹ De Vries, *De Hydra* (19 april 1848) 2.

¹⁵⁰ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 37.

¹⁵¹ H. te Velde, “Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917” in: Remieg Aerts e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 109-194, aldaar 115; “Grondwetsherziening 1848”, *Parlement.com*, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxtu/grondwetsherziening_1848 (geraadpleegd op 5 juni 2019).

¹⁵² Van Sas, *De Metamorfose van Nederland*, 476.

¹⁵³ De Vries, *De Hydra* (31 mei 1848) 2-3.

¹⁵⁴ Adriaan van Bevervoorde, *Verraad! Een woord van den redacteur van de Burger aan zijne Landgenooten* (Den Haag, 1848) 4-5.

¹⁵⁵ Van Bevervoorde, *Verraad!*, 6-7.

uit ‘den staat van zaken te Parijs schier ieder uur van den dag geboren worden’ het hoofd te bieden.¹⁵⁶ Bovendien werd nu ook de koning aangevallen. Deze zou ‘allesbehalve liberaal en hervormingsgezind’ zijn, wat we volgens Robijns kunnen afleiden uit het feit dat Thorbecke en Storm buiten het bestuur zijn gehouden ten gunste van ‘behoudsmannen’ als Bentinck, Ossewaarde en Lightenveldt.¹⁵⁷ Verder dan die beschuldiging gaat hij echter niet.

Als reactie op deze teleurstelling speurden beide populisten het volk aan om zich te verenigen en te demonstreren om onder meer de afschaffing de Eerste Kamer, het ontslag van de ministers, de ontwapening van de burgerwacht en de afkondiging van de grondwet te eisen.¹⁵⁸ Dit diende middels een volkspetitionnement te geschieden. Zowel De Vries als de *Arnhemsche* riepen het volk op om petitiees aan de Kamer te sturen met daarin de hoofdpunten die het in de grondwet vastgesteld wilde zien.¹⁵⁹ Mogelijk had dit niet zo zeer het doel om de eisen van het volk kenbaar te maken; liberalen maakten, veelal ter compensatie voor hun minderheid in de Kamer, vaker gebruik van petitionnementen om de druk op te voeren.¹⁶⁰

Opvallend is echter dat journalisten als De Vries geen politici waren. Zoals eerder gemeld vertolkten zij de wil van het volk,¹⁶¹ waarmee zij zichzelf opwierpen als ‘de ware’ volksvertegenwoordiging. De drang tot petionneren moet mijns inziens dan ook in datzelfde licht worden beschouwd: indien het volk aan hun oproep antwoordde, zou dat leiden tot een vorm van legitimiteit. Als we De Vries moeten geloven, dan was deze oproep uiteindelijk geen groot succes. Op 14 juni berichtte hij dat het volk zich vooral moest laten ‘voortdommelen’ bij ‘al het moois, dat men [het volk] uit Den Haag voorzingt’ indien het geen verandering wilde. Indien het volk het tegengestelde eiste, diende het zich te verenigen om die verandering ‘op eene wettige en geoorloofde wijze’ te verkrijgen.¹⁶²

¹⁵⁶ Van Bevervoorde, *Verraad!*, 7.

¹⁵⁷ Robijns, *Radicalen in Nederland*, 273; Van Bevervoorde, *Verraad!*, 9.

¹⁵⁸ Van Bevervoorde, *Verraad!*, 10; De Vries, *De Hydra* (31 mei 1848) 3.

¹⁵⁹ *Arnhemsche Courant* (9 mei 1848); De Vries, *De Hydra* (22 maart 1848) 2; De Vries, *De Hydra* (13 juni 1848) 1-2.

¹⁶⁰ Van Sas, *De Metamorfose van Nederland*, 474-475, 477.

¹⁶¹ zie pagina’s 21 en 24.

¹⁶² De Vries, *De Hydra* (14 juni 1848) 1-2.

Conclusie

In dit onderzoek is geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre de ideeën van de radicale journalisten het liberale succes van het Revolutiejaar kunnen verklaren. Er zijn natuurlijk meerdere oorzaken te noemen voor dit succes. Zoals Boogman stelt, speelde de persoon van koning Willem II een sleutelrol - een rol die zoals gebleken tevens door de journalisten werd erkend. Daarop aansluitend droeg het beeld van een nieuwe revolutie, dat gecreëerd werd door de revolutionaire gebeurtenissen elders, sterk bij aan Willems draai naar het liberalisme, zoals Stuurman terecht stelt. Opvallend is echter dat de journalisten enerzijds de revolutie in Parijs waardeerden, maar deze anderzijds in eigen land afkeurden. Van geweld wilden zij niets weten; enkel via wettelijke middelen kon een hervorming mogelijk zijn. Zelfs in de loop van 1848, toen het land (voor een groot deel) bestuurd werd door vrijzinnige ministers en een herziening maar niet van de grond leek te komen, bleven de journalisten standvastig hameren op wettige en geoorloofde manieren waarop deze herziening diende te worden volbracht. Dit deden zij door de rol van volksvertegenwoordiger op zich te nemen. De journalisten zagen het als hun nobele taak om de wil van het volk uit te dragen in hun oppositiebladen om deze vervolgens kenbaar te maken aan 'Den Haag'. Een volgende stap zou de oprichting van een Democratische Vereeniging zijn geweest, waarmee de belangen van de leden, ofwel achterban, beschermd en desnoods geëest moesten worden. Nader onderzoek naar deze Vereeniging dient uit te wijzen of deze uiteindelijk een rol van betekenis heeft gespeeld, bijvoorbeeld rond de eerste Tweede Kamerverkiezingen eind 1848.

Vergelijken we de Nederlandse situatie met die van Frankrijk, dan is de positie van de koning wat Nederland betreft noemenswaardig. In Frankrijk zag koning Lodewijk Philips zich genoodzaakt zijn land te ontvluchten waarna zijn troon in vlammen opging. Willem II genoot daarentegen populariteit onder zijn volk, en ook de journalisten, de ambivalente houding van Meeter daargelaten, beschouwden de koning als een vanzelfsprekend onderdeel van Nederland. De ministers van de koning werden daarentegen als de schuldigen aangewezen voor de grondwettige gebreken en de slechte sociaaleconomische toestand van het land. Zij werden niet onregelmatig tegenover het 'verlichte volk' geplaatst, met de laatste als het slachtoffer van de corrupte, zelfverrijkende elite. Ook de koning was volgens de journalisten het slachtoffer van deze elite. Conservatieve raadsleden zouden zo veel invloed op Willem uitoefenen, dat hij en het volk van elkaar vervreemd raakten.

Een mogelijke verklaring voor deze opmerkelijke positie van de koning kan mijns inziens gevonden worden in de jaren dertig. Zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven, zorgde het nationalisme tegen België ervoor dat het liberalisme op korte termijn een halt werd toegeroepen. Kijken we echter naar de liberalen in de jaren veertig, dan zien we dat eenheid rondom de troon nog

altijd centraal stond in het gedachtegoed van de radicale journalisten. Paradoxaal genoeg leidde de volhardingspolitiek van de jaren dertig dus enerzijds tot een hoge staatsschuld en zware belastingen, terwijl deze er anderzijds voor zorgde dat Willem II zijn troon op lange termijn kon behouden. Of het Koningshuis met het overlijden van Willem II in het daaropvolgende jaar in hetzelfde aanzien werd gehouden betreft een vraag voor volgend onderzoek. Zijn opvolger, Willem III, was immers een stuk conservatiever dan zijn voorganger, en zou het liefst alleenheerser zijn geweest.¹⁶³

¹⁶³ Te Velde, “Van grondwet tot grondwet”, aldaar 119.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Jean Henry Guillaume Boissevain, *Wat blijft ons Nederlanders bij de maatregelen der regering te doen over? Een woord, aan allen die het wél meenen met den Staat* (Arnhem, 1844).

- Carnot, J.F.C., *Commentaire sur le code pénal* (Parijs, 1836).

- Meeter, E., *De Ooijevaar* (2 maart, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (9 maart, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (30 maart, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (26 april, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (10 mei, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (1 juni, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (8 juni, 1845).
- Meeter, E., *De Ooijevaar* (27 juli, 1845).

- Vries, J. de, *De Hydra* (4 augustus, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (11 augustus, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (18 augustus, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (1 september, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (29 september, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (6 oktober, 1847).
- Vries, J. de, *De Hydra* (15 maart, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (22 maart, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (29 maart, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (5 april, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (12 april, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (19 april 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (3 mei, 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (31 mei 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (7 juni, 1848).

- Vries, J. de, *De Hydra* (13 juni 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (14 juni 1848).
- Vries, J. de, *De Hydra* (28 juni, 1848).

- *Arnhemsche Courant* (11 maart, 1848).
- *Arnhemsche Courant* (28 maart 1848).
- *Arnhemsche Courant* (9 mei 1848).
- *Groninger Courant* (3 maart, 1848).

Literatuur

- Aerts, R. e.a. (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013).
- Aerts, R., “Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox”, *Low Countries Historical Review* 125:2-3 (2010) 209-236.
- Berger, H. en Mark Spoerer, “Economic Crises and the European Revolutions of 1848”, *The Journal of Economic History* 61:2 (2001) 293-326.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (1978).
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Drentje, J., “Thorbecke Revisited. De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek”, *Low Countries Historical Review* 126:4 (2011) 3-28.
- Evans, R.J.W., “Liberalism, Nationalism, and the Coming of the Revolution” in: idem, *The Revolutions in Europe, 1848-1849* (Oxford University Press, 2002) 9-26.
- Giele, J., *De pen in aanslag. 1848: het revolutiejaar in Nederland* (1968).
- Hobson, C., “Reaction, Revolution and Empire: The Nineteenth Century” in: idem (red.), *The Rise of Democracy* (Edinburgh 2015) 106-139.
- Janse, M., *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (2007).
- Morton, G., Boudien de Vries en Robert John Morris (red.), *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe* (2006) 1-16.

- Mudde, C. en C.R. Kaltwasser, *Populism: A Very Short Introduction* (2017).
- Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967).
- Roßteutscher, S., “Advocate or reflection? Associations and political culture”, *Political Studies* 50:3 (2002) 514-528.
- Rapport, M., *1848: Year of Revolution* (2010).
- Sperber, J., *The European Revolutions, 1848-1851* (2e editie, 2005).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (2004).
- Stearns, P., *1848: The Revolutionary Tide in Europe* (New York 1974).
- Stuurman, S., “Revolutionary Reform in the Netherlands”, *European History Quarterly* 21 (1991) 445-480.
- Tilly, C., *European Revolutions, 1492-1992* (1996).
- Velde, H. te, “De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945”, *Low Countries Historical Review* 127:2 (2012) 3-27.
- Waling, G., *1848. Clubkoorts en revolutie: democratische experimenten in Parijs en Berlijn* (Vantilt 2016).

Websites

- “Boissevain, Jean Henry Guillaume (1817-1870)”, *Huygens ING*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/boissev> (geraadpleegd op 29 mei 2019).
- “Grondwetsherziening 1848”, *Parlement.com*, https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxtu/grondwetsherziening_1848 (geraadpleegd op 5 juni 2019).

Illustraties

- Voorpagina: Onbekend, *Gezicht op den Dam te Amsterdam op het oogenblik van het uiteendryven en Aresteeeren der oproerige Belhamels op den 24 Maart 1848*, 18148, lithografie, 314 x 422 mm. Rijksmuseum Amsterdam (FMH 7144).
- Hoofdstuk 2, pagina 20: Eillert Meeter, *Logo van De Ooijevaar*, 2 maart 1845.
- Hoofdstuk 2, pagina 22: Jan de Vries, *Logo van De Hydra*, 4 augustus 1847.